

Трофімук Т. М. Особливості рекрутських наборів євреїв до російської армії у ХІХ ст. (на матеріалах Волинської губернії) / Т. М. Трофімук // Літопис Волині. – Луцьк, 2012. – Вип. 10. – С. 43–49.

УДК 94:355.21(477. 4/.51)“17/18”(=411.16)

Тетяна Трофімук

**Особливості рекрутських наборів євреїв до російської армії у ХІХ ст.
(на матеріалах Волинської губернії)**

*Роботу виконано на кафедрі документознавства і
музейної справи СНУ імені Лесі Українки*

У статті на прикладі єврейських громад Волинської губернії розглянуто основні етапи проведення рекрутських наборів єврейських новобранців до російської армії у ХІХ ст. Виділено спільні та відмінні риси в організації військових наборів рекрутів-християн та рекрутів-євреїв. Встановлено, що в процес організації та проведення військових наборів були втягнуті практично всі адміністративні структури як державної влади, так і самих єврейських громад.

Ключові слова: військова повинність, рекрутський набір, єврейська громада, Волинська губернія, Російська імперія.

Т. Трофимук. Особенности рекрутских наборов евреев в русскую армию в ХІХ в. (на материалах Волынской губернии). В статье на примере еврейских общин Волынской губернии рассмотрены ключевые этапы проведения рекрутских наборов еврейских новобранцев в русскую армию в ХІХ в. Выделены общие и отличительные черты в организации военных наборов рекрутов-христиан и рекрутов-евреев. Установлено, что в процесс организации и проведения военных наборов были вовлечены практически все административные структуры как государственной власти, так и самих еврейских общин.

Ключевые слова: военная повинность, рекрутский набор, еврейское общество, Волынская губерния, Российская империя.

T. Trofimuk Features recruiting Jews in the Russian army in the nineteenth century.(based on Volyn province). The article is an example of Jewish communities Volyn province considers the main stages of recruiting Jewish conscripts in the Russian army in the nineteenth century. Highlight differences and similarities in the organization of military recruits sets Christian and Jewish recruits. Found that in the process of organizing and conducting military sets were drawn almost all the administrative structure of the government as well as most Jewish communities.

Keywords: military duty, recruit sets, Jewish society, Volyn Gubernia, Russian empire.

Постановка наукової проблеми та її значення. Формування ефективної етнополітики в сучасній Україні зумовлює необхідність

дослідження історії окремих народів, що населяли її в минулому. Однією з етнічних спільнот, які здавна осіли на українських землях, були євреї. Історична юдаїка в нашій державі лише формується, тому існує низка недосліджених або малодосліджених проблем з єврейської історії. До уваги істориків ще не потрапили питання, пов'язані із виконанням військової повинності єврейським населенням Росії у 1827–1874 рр. Дослідження цього важливого у їхньому житті інституту є **актуальним** не лише для того, щоб показати його вплив на еволюцію суспільного життя єврейських громад, але й розкрити нові аспекти соціальної та військової історії України.

Метою наукової розвідки є висвітлення основних етапів проведення рекрутських наборів з юдеїв на прикладі єврейських громад Волинської губернії. Відповідно до мети основним завданням дослідження є розкриття процесу організації відбору та прийняття євреїв на службу до російського війська у XIX ст.

Аналіз джерел та історіографії з проблеми. У дореволюційній історіографії було розпочато збір та систематизацію матеріалів про рекрутську повинність. Дослідники аналізували два аспекти рекрутчини: як систему комплектування армії і як повинність податного населення [28]. Ґрунтовне ж вивчення проблем рекрутчини розпочалося наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст., коли особливу увагу почали приділяти військовій історії Росії, що було зумовлено перемогою Радянського Союзу у Другій світовій війні та річницями проведення реформ Олександром II [21; 22; 1–5]. Сучасна історіографія характеризується тим, що проблема рекрутської повинності вивчається на матеріалах окремих регіонів Російській імперії XIX ст. До уваги більшості дослідників береться тільки податне населення християнських конфесій [7; 23]. Більш детально питаннями рекрутської повинності євреїв займаються американські автори М. Станіславський, О. Литвак, Й. Петровський-Штерн [31–33]. Проте у вітчизняній історичній науці рекрутування євреїв до російської армії як наукова проблема ще не стала предметом спеціального дослідження.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Військова повинність була однією із найважливіших у структурі державних повинностей Російської імперії. Тому держава звертала особливу увагу на організацію рекрутських наборів, для проведення яких з роками склався чіткий порядок. Загалом прийом рекрутів-євреїв кардинально не відрізнявся від прийому християн, але ставлення влади до євреїв, як особливої етнічної групи, можна було спостерігати і на організації їх прийому на військову службу.

Відповідно до нормативно-правової бази євреї виконували військову повинність громадами: окремо одна від одної, та від християн. Громадою ж вважались усі євреї, які мешкали в місті чи містечку. Вона утворювала одну або кілька рекрутських дільниць. Зазвичай, органи влади намагались так сформувати дільницю, щоб вона складалась із 1000 осіб. Якщо громада була більшою, то з часом її могли поділити та об'єднати з іншими "залишками", щоб утворилась повна дільниця. Після оголошення набору кількість осіб дільниці множилась на кількість рекрутів, яку потрібно було надати згідно маніфесту, а тоді ділилось на 1000. Отримане в результаті поділу число приймалось за норму кількості рекрутів, які повинна надати дана дільниця. У випадку, якщо виходив дріб, то він залишався на дільниці в боргу до наступного набору [29, 729–730].

Євреї виконували рекрутську повинність почергово. Вони були внесені до списків у спеціальні почергові книги, які класифікували сім'ї (родини) згідно з кількості осіб чоловічої статі. У ці книги, які зберігались у казенних палатах від часу закінчення одного набору до оголошення іншого, вносилися зміни кількості ревізійних душ на кожній дільниці. Зазвичай, книги велось у двох примірниках – на їдиш та російською мовою. Вони оновлювались кожні три роки. Копії книг передавались також на зберігання у міністерство фінансів. Відповідальність за точне й правильне виконання рекрутської повинності повністю лягала на громаду.

Рішення про проведення рекрутського набору приймав імператор, видаючи спеціальний маніфест та додаткові правила для проведення кожного набору. Копії цих документів розсилались “для всенародного оприлюднення” у губернські органи влади, командирам військових батальйонів, поліції, міській раді і магістрату, лікарським управам, губернським та повітовим предводителям дворянства [12, арк. 418]. У маніфесті вказувались терміни рекрутського набору, потрібна кількість рекрутів з дільниці та грошей, необхідних для здачі рекрута. Наприклад, у документі за 1831 р. вказувалось: “Рекрутський набір провести згідно з маніфесту від сьогоднішнього дня [...]. Розпочати цей набір в одних губерніях з 1, в інших – з 15 березня і обов’язково закінчити протягом двох місяців. Правлячому Сенату зробити відповідне розпорядження, аби у вказаний термін були представлені усі недоїмочні рекрути з попередніх наборів. [...] На обмундирування рекрутів брати від тих, хто їх віддає, гроші за цінами, по максимуму зменшеними, а тому і при цьому наборі брати на кожного рекрута лише 33 рублі. Набір рекрутів з євреїв, провести на основі правил, які вміщені в особливому Рекрутському статуті, прийнятому у 1827 р. [...]. Набір у Волинській губернії розпочати з 15 березня 1831 р.” [24, 64–65].

Про рекрутський набір єврейська громада дізнавалась у синагозі, де після служби равин читав документ, присланий з губернського правління, в якому вказувались терміни набору та кількість необхідних новобранців [30, 236].

Після оголошення рекрутського набору починалися приготування до відправлення новобранців. Для організації набору громади обирали з-поміж своїх членів – “повірених з рекрутської повинності”, які організовували прийом новобранців, піклувалися про них, відвозили їх у рекрутське присутствіє, винаймали помешкання, де рекрути чекали медичного огляду. Серед архівних матеріалів є чимало оголошень різних кагалів Волинської губернії про вибори ними повірених. Наприклад, єврейська громада Володимира-Волинського у 1837 р. надіслала у міський магістрат

повідомлення про те, що її члени, зібравшись у кількості більше, ніж дві третини (181 особа), вибрали з-поміж себе повірених для виконання військової повинності. Вони отримували повноваження на віддання у рекрути євреїв громади. Наголошувалось на тому, що законним діям цих повірених громада не буде перечити [10, арк. 26–29].

Повіреними, зазвичай, обирали від 3 до 6 осіб. Так, Горохівський кагал у 1837 р. доручив трьом “благонадійним” євреям, зайнятися організацією набору рекрутів від його імені [9, арк. 64].

Після закінчення кожного набору повірені мали надати громаді, окрім квитанцій про здачу рекрутів, ще й звіти про свою роботу. Якщо вони провели набір відповідно до закону, то могли розраховувати на винагороду. У випадку зловживань чи незаконних дій їх притягували до судової відповідальності. Наприклад, у 1837 р. у Володимирі-Волинському судили повірених за зловживання у зборі коштів для виплати рекрутам [10, арк. 37 зв.].

Від часу оголошення набору, повірені, разом з кагальними відповідали за своєчасний збір потрібної кількості рекрутів. Зважаючи на переконання євреїв, що лише перебування у кагалі забезпечує дотримання релігійних норм, віддання юнака у російську армію, “виривання” його з громади, прирівнювалось до його смерті. Тому особи, які перебували на рекрутській черзі, утворювали своєрідну групу в кагалі. Адже вони мали незабаром змінити звичний спосіб життя, на них чекала низка випробувань: прощання з ріднею, відправлення у рекрутське присутствіє, медичний огляд, присяга, розподіл та відправлення у військові формування й, нарешті, сама служба. Тому, відразу після оголошення набору з метою унеможливлення втеч тих, чия черга підійшла йти у рекрути, їх намагались ізолювати. Для цього дуже часто повірені разом із кагальною верхівкою закривали їх у спеціально відведений будинок, де майбутні рекрути перебували до часу їх відправлення у рекрутське присутствіє.

Окрім рекрутів, що перебували на черзі, й, яких називали “лобовими”, громада відправляла у рекрутське присутствіє “підставних”, які на випадок “забракування” або втечі “лобових,” могли їх замінити. Зазвичай, на одного “лобового” припадало два-три запасних новобранці. Після завершення огляду й визначення придатності до служби “лобового” рекрута “підставні” поверталися додому. Так, Володимиро-Волинський кагал 27 червня 1837 р. відправив у солдати тринадцятирічного Іося Лейбу, а у “підставні” призначив ще двох підлітків [9, арк. 30].

Для відправки “лобових” і “підставних” рекрутів громада ухвалювала рішення (“вирок”). Його мав розглянути й затвердити спочатку місцевий магістрат, а згодом і рекрутське присутствіє. Такі “вироки”, як правило, готувались повіреними з рекрутської повинності та кагальними. Їх чинність визнавалась у тому випадку, якщо в ухвалі брало участь дві третини чоловічого населення громади і була витримана черговість щодо тих, хто мав іти в рекрути [9, арк. 56 зв.]. Для того, щоб члени громади, які брали участь в ухваленні рішення, не могли зловживати своїм становищем, їх приводили до спеціальної присяги [20, арк. 267].

Місцева адміністрація мала пильно слідкувати за схваленням “вироків” єврейськими громадами на віддання у солдати своїх членів. Про випадки зловживання при ухваленні рішень щодо віддачі рекрутів свідчить судова документація. У 1837 р. київський генерал-губернатор направив на розгляд волинському губернаторові копію записки підполковника Бека з корпусу жандармів від 26 листопада 1837 р. У ній йшлося про виявлені випадки фальсифікацій євреями документів під час складання “вироків” щодо відправки рекрутів. На думку автора записки, таке явище стало можливими тому, що кагали затверджували рекрутські вирокі, “не запрошуючи до цього християн”. Аби на майбутнє унеможливити протиправні дії, було вирішено притягнути до кримінальної відповідальності причетних до цього осіб [11, арк. 3].

Окрім визначення, хто з кагалу піде в рекрути та їх відправки, євреї мали зібрати з громади також й певну суму грошей, яку слід було надати у рекрутське присутствіє. Потім гроші надходили до казенної палати, яка виділяла із загальної рекрутської суми потрібну кількість грошей для організації рекрутських наборів. Ці кошти використовували на утримання рекрутів до часу відправки їх на місця служби [27, 15].

З “рекрутських грошей”, зібраних кагалом, також фінансувалось утримання канцелярії рекрутських дільниць, забезпечення продовольством новобранців та конвою на час зборів і протягом шляху до полків, пошиття обмундирування і взуття для рекрутів, лікування хворих новобранців під час набору і відправки у батальйони тощо.

Отже, крім того, що під час чергового набору кагал повинен був віддати у рекрути кілька своїх молодих чоловіків, він також шляхом самооподаткування збирав чималу суму для відправки рекрута. Залежно від року один рекрут “коштував” громаді близько 50–100 рублів. Наприклад, для кагалу Володимира-Волинського у 1837 р. “здача” одного рекрута обійшлась у 50 рублів. З них 25 рублів треба було віддати, щоб відвезти рекрута з міста у рекрутське присутствіє до Житомира, 15 рублів – за його харчування у дорозі, 3 рублі – за квартиру в Житомирі; 4 рублі – за одяг та амуніцію, 1 рубль – за гербовий папір, 2 рублі – “отримував на руки” сам рекрут [9, арк. 30]. Слід зауважити, що один рекрут часто коштував кагалу у два рази більше, ніж християнам. Так у 1838 р. цивільний губернатор Волинської губернії повідомив, що у цей рік відправка одного рекрута для християнської громади складала 118 рублів, а для єврейського кагалу – п’ять новобранців обійшлося у 1131 рубль 18 копійок асигнаціями [13, арк. 669 зв.], отже близько 226 рублів на одного новобранця, що було удвічі більше ніж у християн.

Після визначення чергових рекрутів, складання “мирових вироків” та зібрання рекрутських грошей, повірені разом із “лобовими” і “підставними” рекрутами відправлялись у рекрутські присутствія. У кожній губернії, під час

проведення набору, їх кількість не могла перевищувати чотирьох: одне в губернському, а решта – в повітових містах [8, 520]. Час та місце їх відкриття, терміни та особливості роботи визначались при кожному наборі та вказувались у спеціальних маніфестах, які, окрім того, регламентували усі аспекти проведення кожного рекрутського набору.

У Волинській губернії для організації та проведення наборів рекрутські присутствія функціонували у Житомирі (губернське присутствіє) [16, арк. 1], Дубні, Заславі і Володимирі-Волинському. У разі потреби терміново закінчити набір або ж у випадку, якщо він передбачав надходження у військо значної кількості рекрутів, з метою оптимізації роботи присутствій в окремих містах могли відкриватись тимчасові пункти прийому новобранців, наприклад, у Ковелі, Луцьку, Новограді-Волинському.

Прибувши у місто, де проводився набір, та розмістивши новобранців, повірені відразу мали повідомити про свій приїзд місцевій поліції, а впродовж доби – у рекрутське присутствіє. Після чого вони чекали своєї черги на огляд рекрутів, пильно слідкуючи за ними, аби останні не втекли. Дочекавшись своєї черги, повірені представляли на огляд чиновникам новобранців від своїх громад. У рекрутському присутствії визначали фізичну та психічну придатність рекрута до військової служби. Для цього до складу рекрутських комісій включали медичного та військового чиновників, які слідкували за тим, щоб представлені до набору юнаки відповідали необхідним фізичним та моральним якостям. Перед усіма присутніми новобранця змушували роздягатися для огляду, міряли його ріст і після визначення лікарем його придатності до служби в армії, вигукували страшне для всіх слово “лоб” або таке очікуване “потилиця”. Перше слово означало “придатний до військової служби”, а друге – “не годиться”.

Одним із критеріїв прийому майбутніх солдатів, окрім їх фізичних даних, був віковий ценз. Вікова межа прийому рекрутів-християн і єврейських новобранців відрізнялася. Для християн вона коливалась від 17 до 35 років, а для євреїв – від 12 до 25 років. Така відмінність пояснюється

передусім переслідуванням державою різної мети щодо виконання рекрутської повинності християнами і євреями. На християн був покладений обов'язок служити у діючих формуваннях й охороняти інтереси імперії, а для цього потрібні були дорослі, фізично здорові рекрути. Залучення євреїв до виконання військової повинності мало на меті зближення їх з іншим соціально-етнічними групами населення країни, а для цього була потрібна трансформація їхніх релігійних переконань та світогляду. Цього легше було досягнути, забравши євреїв у підлітковому віці з громад і відправити їх “на перевиховання” у школи кантоністів.

Вікові межі для прийняття євреїв у солдати могли бути й розширені. Відповідно до Рекрутського статуту 1827 р. громади могли здавати у солдати будь-якого єврея, у будь-який час за провини та злочини. Тому в армію могли потрапити й старші члени громади. Прикладом цього є рішення направити в 1859 р. у військові формування тридцятирічного арештанта єврея Шльома Кабрика, волоцюгу, який приховував своє справжнє ім'я та походження [17, арк. 32]. Цього ж року, єврей Бер-Рубінштейн був ув'язнений для відправлення його у роти арештантів за крадіжку коня [17, арк. 315]. У 1858 р. двадцятип'ятирічного єврея Лейбу Вернера засудили до віддачі у стройові загоны, а у випадку непридатності до служби – в арештантські роти [14, арк. 27–27 зв.].

Свідоцтва про народження були надзвичайно рідкісним документом серед російських євреїв. Ще не було можливості точно визначити вік новобранця на підставі метричного запису. Якщо особа не мала жодних документів, то військовий чиновник визначав її вік за зовнішнім виглядом. Також члени присутствія могли звернутись за допомогою до свідків, що знали рекрута, назвати його рік народження. Обидва ці варіанти визначення віку породжували зловживання при прийнятті у солдати євреїв як з боку самої громади, так і членів рекрутського присутствія.

Найчастіше порушення траплялись під час огляду підлітків-євреїв, яких приймали, не звертаючи особливої уваги на їхній психічний та фізичний

стан. При огляді у рекрутському присутств'ї чиновники лише вимагали, щоб рекрути не мали серйозних хвороб чи вад, несумісних із військовою службою. Інші фізичні характеристики та вікові особливості юнаків не враховувались. Спочатку повірений відправляв на огляд зрілих і фізично здорових підлітків, а худих і хворобливих він залишав наостанок, аби підгодувати їх. Між кагалом і військовими чиновниками існувала неписана угода: першому потрібно було тільки виконати набір, здавши необхідну кількість рекрутів за поточний рік. Військовим треба було набрати рекрутів, тому вони, зазвичай, не зважали на те, що здані рекрути-підлітки не витримують суворої дисципліни у школах кантоністів, куди їх направляли для підготовки до дійсної служби. Вищі військові чини дотримувались принципу: навіть якщо дев'ять з десяти осіб помирало, то це не ставало трагедією, аби лише один з них став справжнім російським солдатом [30, 124].

З часом, зважаючи на посилені набори та ухиляння євреїв від рекрутчини, зростали рекрутські недоїмки. Громади все частіше почали здавати у солдати фізично слабких та хворих юнаків. Наприклад, у 1870 р. після огляду у рекрутському присутств'ї міщанина містечка Дубровиці Ровенського повіту єврея Гдаля Бота виявилось, що він фізично слабкий від природи, дуже худий і хоча ніякої видимої хвороби у нього не було, але він не мав необхідного співвідношення розміру грудної клітки до зросту [19, арк. 11].

Аби унеможливити такі випадки та остаточно визначити придатність євреїв до військової служби, при рекрутських присутств'ях, створювались спеціальні комісії. Наприклад, у 1837 р. “Для перевірки стану здоров'я єврейських чергових рекрутів, котрі могли би бути прийняті на військову службу, але не придатні до неї через різні тілесні вади, у Володимирі-Волинському заснована комісія з повітового стряпчого, поліцейського чиновника, двох членів міського магістрату і п'яти міщан-християн” [9, арк. 43].

Якщо такі комісії висловлювали сумнів щодо стану здоров'я новобранців, то їх направляли у військові шпиталі, щоб остаточно переконатись у їхній фізичній непридатності до служби в армії [15, арк. 3]. Члени рекрутського присутствія мали не лише оцінювати фізичний стан здоров'я рекрутів, а й перевіряти оформленням “мирських вироків” щодо їх відправлення на службу. Поширеним явищем стали спроби кагалів виконати військову повинність шляхом фальсифікації документів й віддачі у солдати осіб за підробленими документами. Наприклад, у 1870 р. житомирська єврейська громада спробувала віддати за родину єврея Глузмана, жителя м. Сквири Київської губернії А. Кройза. Після перевірки “мирського вироку” та з'ясування інших відомостей рекрутське присутствіє виявило, що рекрут видає себе за іншу особу й має підроблені документи. Після розгляду цієї справи суд вирішив ув'язнити А. Кройза на два роки, а після звільнення із в'язниці встановити за ним поліцейський нагляд протягом чотирьох років. Євреїв Житомира зобов'язали надати іншого новобранця [18, арк. 22–26].

Доказом того, що кагальним повіреним під час здачі новобранців вдавалося підкуповувати членів рекрутських присутствій, а також того, що доволі часто самі чиновники вимагали хабарі під час проведення рекрутських наборів, стало офіційне звернення у 1827 р. великого князя Костянтина Павловича до волинського цивільного губернатора. У ньому він вимагає зобов'язати усіх жандармів, членів магістратів, повітових стряпчих та інших чиновників суворо дотримуватись розпоряджень влади щодо військової повинності євреїв та стежити за тим, щоб при здачі рекрутів не було жодних зловживань з боку єврейських громад та членів рекрутських присутствій. Також цесаревич попереджав чиновників, аби ніхто із них не наважувався робити ніяких утисків євреям, а тим більше не вимагав від них грошей та хабарів “під приводом надання їм відтермінування у виконанні цієї нової для них повинності”. Він застерігав, що у випадку, коли до нього дійдуть скарги чи свідчення про утиски, а тим більше про вимагання від євреїв або інших жителів, що підлягали рекрутчині, грошей, то винні не уникнуть покарання.

До суворої відповідальності за такі зловживання мали притягувати голів та членів рекрутських присутствій. Це розпорядження князя, надруковане мовами російською, польською та їдиш, було розіслане у всі повіти з метою ознайомлення з ним як поліцейських і місцевих чиновників, так й усіх мешканців, а особливо євреїв [9, арк. 7–18].

Після огляду, як прийнятих, так і “забракованих” рекрутів відводили до штатного циркульника, котрий, як правило, був євреєм. Він бритвою голив голови рекрутів. Якщо рекрут визнавався непридатним до військової служби, то щоб відрізнити його від придатних рекрутів, йому голили “потилицю”, а якщо його приймали на дійсну службу, тоді голили “лоб”. Ось як це відтворено у рекрутській пісні:

“Привели його до циркулю,
Й обтяли йому усю голову.
Як кучері обтинали,
Його сльози обливали” [26, 115].

Після цього рекрутів або передавали під варту солдатів з внутрішньої сторожі, або ж повертали до родини [25, 236]. Новобранцям голили “лоби”, щоб вони не могли втекти, адже з таким зовнішнім виглядом їх легко можна було впізнати серед інших мешканців міста чи містечка.

Після огляду прийняття рішення про придатність юнака до військової служби, та оформлення необхідних документів його, за визначеною процедурою, приводили до присяги на вірність службі та державі і відправляли у діючі військові формування.

Висновки. Отже, у організації та проведенні рекрутських наборів євреїв можна виокремити декілька етапів: визначення, кожного року хто з кагалу відповідно до черги має йти служити; складання єврейською громадою “вироків” на віддачу новобранців; збирання з усіх членів громади “рекрутських грошей”; відправка новобранців у рекрутські присутствія; медичний огляд та визначення придатності рекрутів до служби; зарахування

їх у солдати; складання ними військової присяги та перевезення у місця дислокації військових формувань.

Джерела та література:

1. Бескровный Л. Г. Очерки военной историографии России / Л. Г. Бескровный. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 318 с.
2. Бескровный Л. Г. Очерки по источниковедению истории русского военного искусства (С древнейших времен до Первой мировой войны) / Л. Г. Бескровный. – М. : [Б. и.], 1954. – 306 с.
3. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Л. Г. Бескровный. – М. : Наука, 1958. – 648 с.
4. Бескровный Л. Г. Русское военное искусство XIX в. / Л. Г. Бескровный. – М. : Наука, 1974. – 360 с.
5. Бескровный Л. Г. Очерки по источниковедению военной истории России / Л. Г. Бескровный. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 453 с.
6. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России / Л. Г. Бескровный. – М. : Наука, 1973. – 616 с.
7. Вакулова Л. Е. Рекрутские наборы в Тамбовской губернии в XIX в. : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / Л. Е. Вакулова. – Саратов, 2007. – 23 с.
8. Высочайше утвержденный устав рекрутский. Именной указ, данный Сенату. 1831. Июня 28 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб. : Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества канцелярии. – Т. VI. – № 4677. – С. 501–563.
9. Держархів Волинської обл., ф. 368, оп. 1, спр. 53.
10. Держархів Волинської обл., Ф. 368, оп. 1, спр. 63.
11. Держархів Волинської обл., ф. 368, оп. 1, спр. 65.
12. Держархів Волинської обл., ф. 486, оп. 1, спр. 81.
13. Держархів Волинської обл., ф. 486, оп. 1, спр. 98.
14. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 9.
15. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 9а.
16. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 14.
17. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 15.
18. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 27а.
19. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 43.
20. Держархів Рівненської обл., ф. 567, оп. 1, спр. 22.

21. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860–1870 гг. в России / П. А. Зайончковский. – М. : Издательство Московского университета, 1952. – 360 с.
22. Зайончковский П. А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX – XX столетий. 1881–1903 / П. А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1973. – 351 с.
23. Иванов Ф. М. Рекрутская повинность населения России в 1831–1874 годах : на материалах Европейского Севера : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / Ф. М. Иванов. – Сыктывкар, 2006. – 20 с.
24. О правилах для произведения рекрутского набора. Именной [указ], данный Сенату. 1831. Января 28 // ПСЗ РИ. Собрание второе.– СПб. : Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества канцелярии, 1832. – Т. VI. – Отделение первое. – № 4296. – С. 64–65.
25. Познанский Б. Воспоминания о рекрутчине по прежнему порядку / Б. Познанский // Киевская старина. – 1889. – № 11. – С. 225–256.
26. Рекрутські та солдатські пісні / упоряд. А. Л. Іоаніді, О. А. Правдюк. – К. : Наукова думка, 1974. – 628 с.
27. Свод военных постановлений. – Ч. 4. Устав хозяйственный. – СПб. : В типографии II-го Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии., 1839. – Кн. Первая : О заготовлении снабжений. – 280 с.
28. Сидоренко Г. Рекрутская повинность. Значение ее в ряду систем формирования и комплектования войск и историческое развитие её в России / Г. Сидоренко. – Ч. 1. – Киев, 1869. – 87 с.
29. Устав рекрутской повинности и военной службы евреев. 1827. Августа 26 // ПСЗ РИ. Собрание второе.– СПб. : Печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского величества канцелярии, 1830. – Т. II. – № 1330. – С. 727–741.
30. Флисиш Э. Кантонисты / Э. Флисиш. – Tel-Aviv : Effect Publishing, 1980. – 303 с.
31. Litvak O. The literary response to conscription: individuality and authority in the Russian–Jewish Enlightenment / O. Litvak. – Ann Arbor, Mich. : UMI, 2000. – 279 p.
32. Petrovsky-Shtern Yohanan. Jews in the Russian Army, 1827–1917 : drafted into Modernity / Yohanan Petrovsky-Shtern. – Cambridge University press, 2009. – 308 p.
33. Stanislawski M. Tsar Nicholas I and the Jews : the transformation of Jewish society in Russia, 1825–1855 / M. Stanislawski. 1st ed. – Philadelphia : Jewish Publication Society of America, 1983. – 246 p.